

حمایت از اماکن مقدس و حفظ میراث فرهنگی در مخاصمات مسلحانه

از دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه

بهرام صمدی خانقاه، کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، معاون دادستان نظامی استان سیستان و بلوچستان

چکیده

حمایت از اماکن مقدس و حفظ میراث فرهنگی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار هست. این اماکن نقش بسیار مهمی در جوامع ایفا می‌کنند و حفاظت از آنها در زمان‌های مخاصمات مسلحانه اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. در جنگ‌ها اماکن عبادی و فرهنگی اغلب هدف تیراندازی و نابودی قرار می‌گیرند و این اقدام منجر به آسیب‌های فیزیکی و روحی و روانی جوامع موردنظر می‌شود. حفاظت از این اماکن و جلوگیری از وقوع خسارت ناخواسته نقش حیاتی در حفظ آرامش اجتماعی و احترام به حقوق بشر دارد. بررسی موازین بین‌المللی و ملی مربوط به حفاظت از این اماکن، اعمال قوانین و موافقت‌نامه‌های بین‌المللی و تدابیر پیشگیری برای حفاظت از اماکن مذهبی و فرهنگی و تأثیرات مخاصمات بر این اماکن از یک‌سو و از سوی دیگر حقوق بین‌الملل و ملی مرتبط در حمایت از این اماکن و راهکارهای حمایتی آن در این مقاله مورد مطالعه و بررسی قرار خواهد گرفت. در جنگ‌ها و مخاصمات مسلحانه، اماکن فرهنگی مثل موزه‌ها، کتیبه‌های تاریخی، کتابخانه‌ها، آثار هنری و معماری، مکاتب فرهنگی و مذهبی و ... هدف حملات نظامی، تخریب و سرقت قرار می‌گیرند. این اقدامات باعث آسیب‌های جسمی و روحی به جوامع و افراد می‌شود و ایرادات فرهنگی جبران‌ناپذیر و تخریبی مستمر را به همراه دارد. در تخریب اماکن فرهنگی در جنگ‌ها، علاوه بر خسارات مادی به جامعه محلی و جهانی، نهادهای فرهنگی با خسارت‌های فرهنگی، اجتماعی و زیست‌محیطی مواجه شده و تأثیرات اجتماعی بلندمدتی ایجاد می‌کند. در این مقاله بر آن هستیم تا ببینیم دیدگاه اسلام و اسناد بین‌المللی معاصر چگونه می‌تواند از این اماکن حمایت مؤثر داشته باشد؟ در این خصوص نیز کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو که در سال ۱۹۴۹ میلادی به تصویب رسیده است به ممنوعیت آسیب به اماکن مقدس و میراث فرهنگی تأکید دارد. از جمله تأثیرات مخرب این اقدامات می‌توان به از بین رفتن هویت فرهنگی، از بین رفتن تاریخ و میراث فرهنگی، تشویش و تضعیف ارزش‌های مشترک، ایجاد افزایش تنش‌ها و مناقشات فرهنگی و مذهبی اشاره کرد.

واژگان کلیدی: اماکن مقدس، مخاصمات مسلحانه، میراث فرهنگی، حقوق بین‌الملل

درآمد

حمله به اماکن فرهنگی و میراث فرهنگی، حمله به هویت، حافظه و آینده نوع بشر است. درعین حال جنگ برای کشوری که در معرض تهاجم یک دولت خارجی قرار گرفته نه تنها یک ضرورت غیرقابل انکار است بلکه انجام آن و دفاع از حاکمیت و تمامیت ارضی و سرزمینی یک تکلیف آمره حقوق بین الملل عام است. ضمن آنکه نتایج جنگ برای غیرنظامیان کاملاً ملموس و مشخص است و آن نابودی، ویرانی، مرگ، آوارگی، بیماری، فقر و بی خانمان شدن و صدها مصیبت دیگر می باشد؛ زیرا آوار بر سر ملت ها خراب می گردد درحالی که آنها به طور معمول در آغاز جنگ هیچ نقشی نداشته و یا ندارند. علاوه از موارد فوق باید به این نکته دقت کرد که تشخیص متجاوز و آغازکننده جنگ یک عمل شاق حقوقی و سیاسی است که با ملاحظات گوناگون توأم است و چون موضوع کیفر ارتش های متجاوز در میان است، فلذا حضور و مداخله نهادهای قضایی بین المللی کیفری به ویژه دیوان کیفری بین المللی در تشخیص و شناسایی متجاوز ضرورتی انکارناپذیر است که موفقیت در آن منوط به تعریف مفهوم مخاصمه مسلحانه از سوی دیوان کیفری بین المللی است. با قالب های حقوقی و پرهیز از لفاظی های سیاسی، آثار باقی مانده جلوه های از صاحبان آن به شمار می رود. امروزه کشورهای بسیاری در ننگ داشت آثار برجای مانده از پیشینیان می کوشند و در این زمینه برنامه ریزی خاصی دارند. حتی مردم در همه جای دنیا برای بزرگ داشت سربازان گمنام، سنگ یادبود درست می کنند. از سوی دیگر بی توجهی به این آثار و رعایت نکردن حقوق آن، سبب پدید آمدن آثار سوء در جامعه، از جمله دمیدن روح شک در پیروان، می شود. همچنین از جمله رابطه ها، پیوند با نمادهای دینی و مذهبی است، چراکه در فطرت انسان ها میل به خدانشناسی، خداباوری و گرایش به دین و مذهب زمینه ای بس قوی دارد. از این رو انسان متدین و مذهبی در خصوص مذهب و دینش و آنچه به آیینش ارتباط دارد، همانند مکان های مقدس، حساس است. اسلام به عنوان دین جهانی که امور دنیوی و اخروی را عهده دار است تأکید بسیاری بر حفظ و نگاهداری آثار اسلامی دارد؛ زیرا باعث تقویت ایمان و ایجاد هویت اسلامی^(۱) در هر فرد مسلمان می شود. مشخصاً کنوانسیون های چهارگانه ژنو در سال ۱۹۴۹ میلادی و دو پروتکل الحاقی آن، صراحتاً حمله به اماکن فرهنگی را ممنوع کردند و آنقدر این مسئله برای جامعه بین المللی مهم بوده که دولت ها بعد از تصویب کنوانسیون های چهارگانه ژنو، کنوانسیون «حمایت از اموال فرهنگی در دوران درگیری های مسلحانه بین المللی» را تصویب کردند و بعد از آن پروتکلی هم به آن اضافه شد تا در دوران درگیری های مسلحانه، میراث فرهنگی از آسیب های ناشی از جنگ مصون بمانند.^(۲)

۱- کلیات و مفاهیم

عهدنامه ۱۹۷۲ یونسکو در خصوص میراث فرهنگی و طبیعی جهان (عهدنامه میراث جهانی)، در مورد میراث فرهنگی اعلام داشته است که میراث فرهنگی شامل آثار معماری، مجسمه سازی یا نقاشی در بناها، عوامل و

بناهایی که جنبه باستانی دارند، کتیبه‌ها، غارها، مجموعه بناهای مجزا یا مجتمع که از نظر معماری، منحصر به فردند یا بستگی و موقع آنها در یک منظره طبیعی، به لحاظ تاریخی هنری و علمی آنها را دارای ارزش جهانی استثنایی کرده و همچنین آثار انسان یا آثاری که توأمأ توسط انسان و طبیعت ایجاد شده است، می‌باشد. به‌طور خلاصه می‌توان گفت که میراث فرهنگی عبارت است از تمامی آثار، اموال، اشیای باارزش از بقایای تاریخی، فرهنگی و مذهبی گذشتگان و دسته‌ای از آثار فرهنگی تاریخ باستان که ارزش خود را از زمان‌های گذشته حفظ کرده‌اند (آرش پور، حق سرشت، ۱۳۹۸: ۲۱). جنگ یا مخاصمات مسلحانه نام سنتی برخورد میان دو یا چند دولت است که در آن نیروهای مسلح طرف‌ها، درگیر اقدامات خشونت‌آمیز متقابل می‌شوند (مصفا و همکاران، ۱۳۶۵: ۱)، رفتارهای خشونت‌آمیز و غیرانسانی، کشته شدن انسان‌های بی‌گناه، کودکان، زنان و سالخورده‌گان، نابودی و غارت اموال و دارایی‌ها و تخریب محیط‌زیست از جمله عوارض جنگ در جوامع انسانی بوده و هست؛ اما اسلام، بعد از صدور فرمان جهاد و وجوب دفاع در برابر متجاوزان، خط بطلانی بر تفکرات خشونت‌آمیز و غیرانسانی در جنگ کشید و با تبیین آداب و مقرراتی برای مخاصمات مسلحانه، اعم از آداب مقررات پیش از شروع جنگ، حین جنگ و بعد از جنگ درصدد برآمد تا از هر نوع انحراف از موازین اسلامی جلوگیری شود (اشراق، ۱۳۶۸: ۳۴۱).

۲- مفهوم مخاصمات مسلحانه

مخاصماتی هستند که در آنها طرفین درگیر، به قوای مسلح متوسل می‌شوند؛ بنابراین هر مخاصمه مسلحانه‌ای دو عنصر اساسی دارد: عنصر نخست، طرفین مخاصمه هستند که بایستی ماهیت آنها معلوم و مشخص باشد و عبارت‌اند از دولت‌ها و گروه‌های مسلح سازمان‌یافته یا اینکه یکی از طرفین دولت و طرف مقابل گروه‌های مسلح مخالف دولت می‌باشند. دو وضعیت اخیر، معمولاً در قلمرو داخلی دولت اتفاق می‌افتد. دومین عنصر مخاصمات مسلحانه، توسل به قوای مسلح می‌باشد. عملیات نظامی به‌وسیله قوای مسلح طرفین درگیر صورت می‌گیرد که نتیجه آن لطمه زدن به دشمن است. مخاصمه مسلحانه بین‌المللی مخاصماتی هستند که میان دولت‌ها با توسل به نیروهای مسلح روی می‌دهند؛ اما مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی مخاصماتی هستند که در قلمرو یک دولت میان نیروهای مسلح حکومتی و گروه‌های مسلح مخالف و یا بین خود این گروه‌ها در یک مدت‌زمان متعارف روی می‌دهد.

۲-۱- مخاصمات مسلحانه بین‌المللی

تعیین وجود یک مخاصمه مسلحانه بین‌المللی چندان پیچیده نیست. دکتر شیندلر^(۳) مخاصمه مسلحانه بین‌المللی را درگیری مسلحانه بین بخشی از نیروهای مسلح دو کشور می‌داند. گاسر^(۴) در خصوص مخاصمه مسلحانه بین‌المللی می‌گوید: هرگونه استفاده از نیروهای مسلح یک دولت علیه دولت دیگر. مطابق با تفسیر

کمیته بین‌المللی صلیب سرخ^(۵) بر کنوانسیون ژنو^(۶) هر نوع اختلافی که بین دو دولت ایجاد شود و منجر به مداخله نیروهای مسلح گردد، یک مخاصمه مسلحانه است و تفاوتی نمی‌کند که آن درگیری چقدر طول می‌کشد یا چه تعداد کشته می‌دهد یا چه تعداد نیرو در این درگیری شرکت کرده‌اند. در اکثر موارد وجود یک مخاصمه مسلحانه بین‌المللی به‌سختی قابل‌انکار است. علاوه بر این حد مرز خشونت برای شناسایی یک مخاصمه مسلحانه نسبتاً کم است و حتی درگیری مرزی کوتاه‌مدت می‌تواند آغازگر یک مخاصمه مسلحانه بین‌المللی باشد. با این حال، عملکرد اخیر دولت‌ها نشان می‌دهد که برخوردهای پراکنده بین نیروهای مسلح مختلف نمی‌تواند نشان‌دهنده یک مخاصمه مسلحانه بین‌المللی باشد. در نتیجه، برخی معتقدند، تنها وقتی که مبارزه به سطحی از وخامت برسد که فراتر از برخوردهای منفرد و پراکنده است، به‌عنوان مخاصمه مسلحانه تلقی می‌شوند (فلک، ۱۹۱:۷۳).

۲-۲- مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی

با عنایت به تفاوت میان قواعد قراردادی و حتی عرفی حاکم بر مخاصمات بین‌المللی و داخلی، تعیین ماهیت مخاصمه برای اجرای قواعد بشردوستانه اجتناب‌ناپذیر است. در حقوق قراردادی دو ماده مشخص، یعنی ماده ۳ کنوانسیون چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ و ماده ۱ پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷ به کنوانسیون مذکور، وجود دارد که وجوه و ویژگی‌های مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی را بیان می‌کنند. با اندکی اغماض می‌توان ماده ۳ مشترک را تعریف موسع و ماده ۱ پروتکل دوم را تعریف مضیق مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی در حقوق قراردادی دانست (اسلامی، کاظمی ابدی، ۱۳۹۵:۳۲۷). دیوان کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق مخاصمه مسلحانه داخلی را خشونت مسلحانه طولانی‌مدت بین نیروهای حکومتی و گروه‌های سازمان‌یافته یا چنین گروه‌هایی در داخل قلمرو یک دولت می‌داند. تعریف پیشنهاد شده دیوان نه تنها مثال کلاسیک از مخاصمه مسلحانه بین کشور از یک سو و نهاد غیردولتی از سوی دیگر را پوشش می‌دهد، بلکه حالت دیگری از مخاصمه مسلحانه را که در آن هیچ نهاد دولتی حضور ندارد نیز پوشش می‌دهد؛ زیرا دو یا چند نهاد غیردولتی با یکدیگر در حال جنگ هستند. ذکر این نکته ضروری است که همه اشکال درگیری‌های مسلحانه، شورش‌ها، اختلالات داخلی، شورش‌های چریکی و ... ضرورتاً نشان‌دهنده یک مخاصمه مسلحانه نیست (اردستانی، کامجو، ۱۳۹۷:۷۵).

۳- آثار و اماکن مقدس

هرچند بین آثار اسلامی و اماکن مقدس تفاوت معنایی وجود دارد، ولی در اینجا به یک معنا هستند؛ مقابر انبیاء و بزرگان دین، مکان‌های منسوب به آنها و مساجد که همواره نزد مردم احترام فراوانی داشته‌اند و هرگونه اقدامی که به بی‌احترامی به آنها منجر شود، با واکنش شدیدی مواجه می‌گردد؛ زیرا آنها نماینده معانی و مفاهیم فرهنگ اسلامی هستند. از دیدگاه قرآن همه جای زمین یکسان نیست؛ پاره‌ای از مکان‌ها قداست دارند^(۷) و برای احترام و

بزرگداشت آن مکان‌های مقدس و حفظ و نگهداری آنها آداب ویژه‌ای فرموده است. وقتی خداوند برای بزرگداشت و جاودان ماندن انبیا بر آنها سلام می‌کند،^(۸) این درسی است که مسلمانان هم به زیارت قبور انبیا و اولیای الهی و اماکن منتسب به آنها بروند و با سلام کردن بر آنها ارتباط عاطفی و دینی برقرار کنند تا یاد و مراسمشان را همواره زنده نگه دارند.

۳-۱- در سیره و سنت رسول خدا (ص)

کلمه سیره اسم مصدر از ریشه (س ی ر) و جمع آن سیر یا سیرات است که به معانی مختلفی به کار رفته است. یکی از این معانی، طریقه و روش است. در اصطلاح نیز سیره عبارت است از بنای عملی انسان‌ها در طول تاریخ بر انجام کاری و یا بر ترک آن (جعفری، ۱۳۹۷: ۷۰). به عبارت دیگر، سیره عبارت است از استمرار روش و شیوه مستمر عملی در میان مردم بر انجام کاری و یا ترک عملی (فرهنگ‌نامه اصول فقه، بی‌تا: ۴۹۴). با هجرت رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به یثرب و گسترش اسلام در شبه جزیره عربستان، یکی از مسائل مورد توجه، این بود که رسول خدا (ص) با آثار تمدنی به جای مانده از گذشتگان و اماکن مقدس نزد مردم چگونه برخورد کردند؛ با اینکه هنوز بسیاری از مردم اسلام نیاورده بودند و اماکن، آداب و مراسم ویژه‌ای داشتند. از آنجایی که دعوت رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بر پایه ایمان به خدای یگانه و نفی شرک و بت‌پرستی بود، لذا با هرگونه شرک و بت‌پرستی به مبارزه برخاستند و به از بین بردن نمادها و مکان‌های مروج بت‌پرستی، به عنوان مظهر ضد دینی پرداختند. ولی در یمن آثار تمدنی همچون پرستشگاه «برن» یا «بران» در منطقه «العماید» در شهر «مارب» وجود داشت که به عبادت الاله «المقه» اختصاص داشت. هنوز این عبادتگاه با معماری دوره جاهلی در جنوب شبه جزیره عربستان پابرجاست (فرخی، ۱۳۹۳: ۱۹۰). از آنجایی که این مکان‌ها تبدیل به آثار تمدنی شده بودند و مکانی برای ترویج بت‌پرستی نبودند، هیچ‌گاه تخریب نشدند، لذا وقتی ایشان به منطقه باستانی اصحاب حجر رسیدند اعمال آنها را مذمت کردند، ولی آنجا را خراب نکردند. وقتی هم ایشان به یک اثر باستانی و تمدنی از قوم ثمود رسیدند آن را به امیر مؤمنان علی (ع) توضیح دادند و هرگز به بهانه شرک آن را تخریب نکردند. ایشان به آثار تمدنی اماکن مقدس اقلیت‌های مذهبی تعرض نداشتند و کنیسه‌های سرزمین یمن، مانند کنیسه نجران، کنیسه مارب و کنیسه ظفار را تخریب نکردند. از سویی دیگر توجه ویژه ایشان به آثار اسلامی و اماکن مقدس را می‌توان از اهتمام و تأکید ایشان بر مساجد به دست آورد؛ زیرا نخستین اقدام پس از هجرت، ساخت مسجدی در قبا^(۹) بود. پس از آن مسجدالنبی در یثرب یا مدینه‌النبی ساخته شد. به دنبال آن، هریک از طوایف عرب در ناحیه خود مسجدی ساختند. آنها از ایشان می‌خواستند تا در نقطه‌ای که برای مسجد انتخاب کرده بودند، نماز بگذارند.

۳-۲- مسلمانان و آثار اسلامی

مسلمانان به پیروی از سنت نبوی از همان قرن‌های نخستین اسلام در حفظ اماکن مقدس و آثار بزرگان دین و شخصیت‌های مذهبی خود کوشا بودند و به‌عنوان میراث دینی و فرهنگی، آنها را از گزند حوادث روزگار حفظ می‌کردند؛ به‌گونه‌ای که حتی پس از رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نه‌تنها از وسایل شخصی بلکه از مقبره ایشان حفظ و نگهداری کردند و بر آن بارگاه ساختند و حتی به قبر هم تبرک می‌جستند. مسلمانان نه‌تنها در خصوص رسول خدا (ص) بلکه در خصوص علمای خود هم چنین رفتاری داشتند (ابوالفداء، ۱۹۸۶: ۶). تزئین کردن آرامگاه و خدماتی که مسلمانان در این زمینه انجام می‌دادند، حاکی از تعظیم و بزرگ‌داشت پیامبران خدا و نیز حفظ و احیای ارزش‌های اسلامی است. خلیفه دوم هم در فتح بیت‌المقدس^(۱۰) نه‌تنها معترض آثار و اماکن مقدس مردم آن دیار نشد، بلکه با نماز گزاردن در این اماکن، وجود آنها را با عمل خویش تأیید کرد (طبری، ۱۹۶۷: ۶۰۹). تخریب آنها هرگز به ذهن مسلمانان نرسید. در سایر مناطق نیز این‌گونه بود. این بناها تا امروز محفوظ مانده و برای مسلمانان، بلکه برای تمام موحدان جهان جاذبه خاصی دارد. گشت‌گذار در کشورهای که قبور انبیاء (ع) در آنها قرار دارد، نشان می‌دهد که پیروان پیامبران در خصوص حفظ قبور آنها و ساختن بناهای مجلل بر روی آنها، اهتمام خاصی می‌ورزیدند. اگر ساختن بنا بر قبور انبیاء و اولیاء نشانه شرک بود، جا داشت فاتحان منصوب از سوی خلفا به تخریب و نابودی آن ابنیه می‌پرداختند. حتی در زمان خلیفه دوم، سعد ابن ابی وقاص^(۱۱) با فتح مدائن و ورود به ایوان تمدنی کسری و نیز وجود مجسمه‌های گچی در آنجا، هرگز آن مکان را به سبب شرک یا کفر تخریب نکرد، بلکه آنجا را عبادتگاه خود قرار داده بود و در آنجا به نماز می‌ایستاد.

۳-۳- نقش آثار در انتقال فرهنگ دینی

تأثیرگذاری اماکن اسلامی را از کلام رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نیز می‌توان فهمید؛ زیرا با اینکه مسلمانان می‌توانند از راه دور محبت قلبی خود را نسبت به ایشان بروز دهند، آن حضرت سفارش مؤکد بر حضور در کنار قبرشان داشتند. پیامبر خدا (ص) و دختر بزرگوارشان حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) هم چنین رفتار می‌کردند. از مدینه به شهدای احد^(۱۲) و حضرت حمزه، سلام نمی‌دادند، بلکه به احد خارج از مدینه، می‌رفتند و با حضور در کنار قبورشان به آنها سلام می‌دادند و ادای احترام می‌کردند. رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بر روی قبر عثمان بن مظعون، سنگی قرار داده بودند تا آیندگان ایشان را بشناسند و به صاحبش احترام کنند. مسلمانان هم همانند رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به زیارتش می‌شتافتند. اگر آثار اسلامی سبب ایجاد تحول نیستند و اثری ندارند، چرا مروان بن حکم (حاکم مدینه از سوی معاویه) دستور داد آن سنگ را از روی قبر عثمان بن مظعون بردارند و بگویند: به خدا سوگند نمی‌توانم بپذیرم که روی قبر عثمان بن مظعون سنگ و علامتی باشد که شناخته شود؛ و اینکه چرا معاویه دستور کندن قنات و جاری کردن آب بر محل دفن شهدای احد، به ویژه قبر حضرت حمزه را

صادر کرد (ابوزید، ۱۴۱۰: ۱۰۲). در همه ادیان شعائر، آثار، نمادها و مکان‌های مقدسی وجود دارد، پیداست که دارای اثر و نقشی هستند؛ به‌گونه‌ای که از طریق آنها انسان می‌تواند با امور معنوی و معبود خود پیوند و ارتباط تنگاتنگی برقرار کند. به تعبیر دیگر این‌گونه امور دروازه ورود به ملکوت و تجلی‌گاه خداوند هستند و انسان‌های سرگشته و تشنه، معنویات گم‌شده خود را در این اماکن می‌جویند.

۳-۴- نسل‌کشی فرهنگی در دوران معاصر

نمونه‌های فراوان نابودسازی عامدانه فرهنگ بومیان و اقلیت‌ها در دنیای معاصر نشان می‌دهد که جرم انگاری اقدامات نسل‌کشی فرهنگی^(۱۳) در اسناد حقوقی بین‌المللی امری ضروری است. در واقع آنچه نیاز است، تأیید و پذیرش امکان قربانی شدن یک جمعیت در داخل سرزمین خودشان، نه ضرورتاً از طریق نابودی فیزیکی بلکه غالباً از طریق محو فرهنگشان می‌باشد. در غالب مطالعات راجع به ارتکاب نسل‌کشی فرهنگی علیه مردمان بومی و اقلیت‌ها، بر مذهب و زبان تأکید می‌شود. چنانچه بررسی ادعای ارتکاب نسل‌کشی فرهنگی در کشورهای کامبوج، تیمور شرقی، سین کیانگ چین و تبت بیانگر این واقعیت است که زبان و مذهب اقلیت‌ها و مردمان بومی بیش از عناصر فرهنگی خاص آن گروه در معرض نابودی قرار می‌گیرند. اسرائیل تنها کشوری است که نسل‌کشی فرهنگی را در حقوق داخلی خود هرچند به‌طور محدود جرم انگاری کرده است و این در حالی است که از زمان استقرار یهودیان در فلسطین و رسمیت یافتن استقرار آنها در سال ۱۹۴۸، فرهنگ مردم فلسطین از جنبه‌های مختلف در معرض هتک حرمت و نابودی توسط اسرائیل قرار گرفته است،^(۱۴) لذا می‌توان نتیجه گرفت که جرم انگاری نسل‌کشی فرهنگی در مقررات داخلی کافی نیست بلکه تا زمانی که در اسناد بین‌المللی به نسل‌کشی فرهنگی پرداخته نشده باشد و برای آن به‌عنوان یک جرم بین‌المللی مجازاتی تعیین نشده باشد امکان ارتکاب آن وجود دارد (روستایی، ۱۳۹۵: ۱۹۰). برخی علائم وجود دارد که نشان می‌دهد نسل‌کشی فرهنگی می‌تواند مورد مجازات قرار گیرد. دیوان بین‌المللی یوگسلاوی سابق^(۱۵) به صراحت اعلام می‌کند که اقدامات نسل‌کشی فرهنگی می‌تواند سوءنیت خاص نسل‌کشی را به اثبات برساند که در نهایت می‌تواند منجر به محکومیت تحت کنوانسیون نسل‌کشی گردد.

۴- حمایت از اماکن مقدس از دیدگاه اسلام

معابد و مساجد مظاهر ادیان الهی هستند و هرگونه تخریب و تعرض به آنها، لطمه به اساس دین است. به نظر برخی مفسران چنانچه نیروی دفاع و بازدارندگی نباشد، آشوب و هرج‌ومرج فراگیر می‌شود و به‌واسطه چپاول غارت اموال و ریختن خون‌ها، فساد گسترش‌یافته و به‌ویژه به‌واسطه انهدام معابد بین پیروان ادیان فتنه ایجاد می‌شود، زیرا این معابد هرکدام نشانه دینی هر طایفه و گروه هستند و علامت مشخصه پیروان ادیان به حساب می‌آیند (مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۳۴). اقدامات گروه‌های تکفیری در تخریب و انهدام اماکن عبادی و مذهبی مسلمانان و

مسیحیان در سرزمین‌های اسلامی، همین فتنه‌انگیزی و ترویج فساد و آشوب را تداعی می‌نماید. از این رو اگر افراد با ایمان و غیور دست روی دست بگذارند و تماشاچی فعالیت‌های ویرانگرانه طاغوت‌ها و مستکبران و افراد بی‌ایمان و ستمگر باشند و آنها میدان را خالی ببینند اثری از معابد و مراکز عبادی الهی نخواهند گذاشت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۱۶). خداوند حفاظت از اماکن عبادی ادیان الهی و پیشگیری از تخریب و انهدام آنها را از دلایل تشریح جهاد و آثار آن ذکر نموده است و به طریق اولی، مسلمانانی که برای حراست از معابد مسلمین و پیروان ادیان توحیدی، مأمور به جهاد و جان‌فشانی هستند از هرگونه تخریب و انهدام این اماکن نیز دفع شده‌اند و حرمت و مصونیت این اماکن نزد آنان مسلم است؛ باین حال، این حکم مطلق نیست.^(۱۶) آیاتی نیز هستند از حیث حکم عام هستند و ظاهر آیه بر تهدید کسانی دلالت دارد که احترام مساجد را حفظ نمی‌کنند و مانع عبادت در آنها شده و بر انهدام و تعطیلی شعائر در آنها اقدام می‌نمایند.^(۱۷) خداوند هرگونه قصد سوء نسبت به مساجد الهی را وعده ذلت در دنیا و عذاب در آخرت می‌دهد؛ و همان‌طور که برخی مفسرین تصریح کرده‌اند با تکیه بر ظاهر آیه که منافاتی با عقل ندارد و دلیل هم مبنی بر انصراف از این ظاهر نیست، وجوب احترام عبادتگاه‌ها و حرمت تعرض و آسیب به آنها و مجازات معترضین به این اماکن، استفاده می‌شود. مفسران زیادی از شیعیان و اهل تسنن همگی بر احترام و جایگاه ویژه مکان‌های عبادت ادیان الهی تأکید داشته‌اند که نقل‌قول تمام اقوال و بیانات آنان ممکن نیست.^(۱۸) آنچه قرآن کریم در احترام و مصونیت اماکن عبادی ادیان توحیدی بیان کرده است و هر نوع ممانعت و تعرض به آنها را مشمول عذاب الهی دانسته و در سیره پیامبر اعظم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نیز تبلور یافته است. در سیره و سنت هیچ‌یک از پیامبران الهی دیده نمی‌شود که اقدام به تخریب و یا دستور به تخریب اماکن عبادی پیروان ادیان آسمانی داده باشند؛ بالطبع اگر چنین بود به دستور پیامبر اعظم عظیم‌الشان اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) که خاتم پیامبران الهی بوده، همانند بتکده، باید تمام معابد مربوط به ادیان گذشته ویران می‌شدند. درحالی‌که تحقیق در سیره ایشان نشان می‌دهد که حتی از طرف آن حضرت مصونیت اماکن عبادی یهودیان و مسیحیان و اهل ذمه، در موارد متعدد تضمین و موردحمایت قرار گرفته است (لطفی و دیگران، ۵۱۶: ۱۳۸۸).

۵- حمایت از اماکن مقدس و میراث فرهنگی از دیدگاه حقوق بین‌الملل معاصر

در نتیجه جنگ جهانی اول و دوم نظام حمایتی حقوق بین‌الملل از اموال فرهنگی و تاریخی که اماکن عبادی جزئی از آن است، شکل گرفته و وقایع رخ داده در سرزمین یوگسلاوی سابق نیز در تکمیل آن مؤثر بوده است. می‌توان گفت این نظام از لحاظ وضع مقررات و قواعد حمایتی در قالب اسناد بین‌المللی و رویه دادگاه‌های کیفری تازه تأسیس نوعی جامعیت دارد (قاسمی، ۱۳۹۳: ۱۰۰). یکی از نخستین تلاش‌های رسمی در زمینه تدوین مقررات حاکم بر رفتار نیروهای نظامی در خاک دشمن، در مورد حفظ میراث فرهنگی، دستورالعمل

ارتش ایالات متحده در میدان جنگ به سال ۱۸۶۳ برمی‌گردد که به کد لیبر معروف است^(۱۹) (نژندی منش، ۱۳۹۰:۲۲۱). اعلامیه بروکسل سال ۱۸۷۶ برای محافظت از آثار تاریخی در برابر آسیب عمدی نیز از اولین اسناد بین‌المللی در زمینه حمایت از اموال فرهنگی است. کنوانسیون اول و دوم لاهه در سال ۱۸۹۹ و ۱۹۰۷ به این موضوع اشاره کرده بودند که در زمان محاصره و بمباران‌ها، تمام اقدامات ضروری برای عدم تخریب و بمباران ساختمان‌هایی که به مذهب، هنر، علم اختصاص داده شده و همچنین یادبودهای تاریخی در صورتی که برای اهداف نظامی^(۲۰) استفاده نمی‌شود تا حد ممکن باید لحاظ شود. کنوانسیون ۱۹۰۷ لاهه مربوط به بمباران نیروی دریایی در زمان جنگ نیز مقرراتی درباره محافظت از اموال فرهنگی را در بردارد. ماهیت دقیق اهداف نظامی در معاهده تعیین شده، اما به طور کلی پذیرفته شده است که اگر تخریب اموال فرهنگی بر اساس ضرورت‌های نظامی و رسیدن به هدف صورت گرفته باشد قابل اغماض است. این معاهده همچنین اولین مسئولیت‌های یک قدرت اشغالگر^(۲۱) برای محافظت از اموال فرهنگی به عنوان یک دارایی شخصی^(۲۲) و ممانعت از تصرف، تخریب و آسیب‌های عمدی به مقبره‌های تاریخی و آثار هنری^(۲۳) و علمی را مطرح کرده است. برخی اسناد چندجانبه مثل مقدمه متن سند پیمان روریچ^(۲۴) که در سال ۱۹۳۵ در واشنگتن منعقد شد، به طور کامل به محافظت از اموال فرهنگی اختصاص دارد و در تمام قلمرو سرزمین طرفین نیز قابل اعمال است. همچنین اعلامیه ۱۹۳۹ حمایت از ساختارهای تاریخی و کارهای هنری در زمان جنگ که طرح ناتمام همکاری‌های فکری در زمان جامعه ملل بود از این دست است. در پی تخریب‌های عظیم ناشی از جنگ جهانی دوم جامعه بین‌المللی در سال ۱۹۵۴، کنوانسیون لاهه را برای حفظ میراث فرهنگی در جریان نبردهای مسلحانه تدوین کرد و بعدها توسط دو پروتکل، آن را توسعه داد. نگرش عمده معاهده در خصوص نیاز به حفظ اموال فرهنگی در طول نبردها بوده است. علاوه بر توافقنامه‌های بین‌المللی یاد شده، دو کنوانسیون جهانی نیز حاوی مقرراتی در خصوص حمایت از اموال فرهنگی است: ۱- کنوانسیون ۱۹۷۰ یونسکو، درباره شیوه‌های جلوگیری از ورود و خروج غیرقانونی و نیز انتقال مالکیت غیرقانونی اموال فرهنگی؛ ۲- کنوانسیون ۱۹۷۲ یونسکو، برای حمایت و محافظت از میراث فرهنگی و طبیعی جهانی. کنوانسیون ۱۹۹۵ موسسه بین‌المللی متحدالشکل کردن حقوق خصوصی نیز بیانگر اصولی در جهت توسعه تدریجی اصل همکاری بین‌المللی در قلمرو مبارزه با تخریب و نابودی اموال فرهنگی است (بیگ زاده، ۱۳۹۱:۳۰). جرم انگاری، تخریب و نابودسازی اموال فرهنگی، مذهبی و تاریخی در مواد ۷ و ۸ اساسنامه ۱۹۹۸ رم هم هرچند به صورت مطلق صورت پذیرفته است (جعفری، ۱۳۹۱:۲۳۳). در خصوص اموال فرهنگی زیر آب نیز یونسکو در سال ۲۰۰۱ عهدنامه‌ای را با عنوان حمایت از اموال فرهنگی زیر آب در جهت حمایت از اموال فرهنگی زیر آب به عنوان یک منفعت متعلق به بشریت در دریاها مقرر کرد. نابودسازی مجسمه‌های بودای بامیان توسط طالبان و غارت موزه بغداد به حساسیت جهانی در زمینه تخریب عمدی میراث

فرهنگی منجر شد و سازمان یونسکو برای اتخاذ تدابیر لازم اعلامیه سال ۲۰۰۳ را صادر کرد که از اسناد معتبر در حمایت از اموال فرهنگی است. در ماده ۱ این اعلامیه به اهمیت انتقال بناهای تاریخی و اماکن به نسل‌های آینده و نیز به تعهدات جامعه بین‌المللی برای مبارزه با تخریب عمدی در هر شکل آن اشاره شده است تا میراث فرهنگی به نسل‌های بعدی منتقل شود. ماده عهدنامه ۲۰۰۳ یونسکو در خصوص حراست از میراث فرهنگی ناملموس و مواد ۷ و ۸ و ۹ اعلامیه ۲۰۰۵ تنوع فرهنگی یونسکو به خصوص ماده ۷ و بند ۱۳ دستور کار آن و مواد ۱۱ و ۳۱ اعلامیه ۱۳ سپتامبر ۲۰۰۷ مجمع عمومی برای حمایت از فرهنگ و میراث بومیان همگی محافظت از همه اشکال میراث فرهنگی را به عنوان شاهد تجربی آمال بشر به نسل‌های آینده و انتقال و محافظت از آن ضروری شمرده‌اند (حق سرشت، آرش پور، همان: ۹۲۷).

برآمد

یکی از دیرپاترین پدیده‌های جامعه بشری، جنگ است. جنگ همواره با آسیب‌های فراوان انسانی، مادی، طبیعی و رفتارهای خشونت‌آمیز آمیخته بوده است؛ اما اسلام، چون آیین صلح و امنیت است، جنگ را پدیده‌ای عارضی و تحمیلی می‌شناسد. اماکن فرهنگی به عنوان نمادهای هویت و تاریخ فرهنگی یک جامعه می‌توانند هدف و تحت تهدید قرار بگیرند؛ بنابراین حمایت و حفاظت از اماکن فرهنگی در جنگ‌ها از اهمیت بسزایی برخوردار است و لازم است توافقات و قوانین بین‌المللی مربوط به حفاظت از اماکن فرهنگی به دقت رعایت شود تا بتوان از ایجاد آسیب‌های ناراحت کننده و غیرقابل ترمیم در این زمینه جلوگیری کرد. **در زمان جنگ**، اماکن فرهنگی معمولاً به عنوان هدف‌های نظامی قرار می‌گیرند و ممکن است به صورت مستقیم هدف تیراندازی و بمب‌گذاری شوند که باعث نابودی و خرابی این اماکن می‌شود. گاهی افراد نظامی یا گروه‌های مخرب به اماکن فرهنگی حمله می‌کنند تا آثار باستانی یا اشیاء مهم را دزدیده و تخریب نمایند. در برخی موارد نیز دولت‌ها ممکن است اماکن فرهنگی را برای استفاده نظامی ممنوع اعلام کنند که باعث تحریک مناسبات اجتماعی و فرهنگی مردم می‌شود. گاهی اوقات اشتباه‌های غیرمنطقی در نحوه حفاظت و حفظ اماکن فرهنگی می‌تواند به نابودی این اماکن منتهی شود. تمام این تهدیدات باعث تخریب آثار فرهنگی و تاریخی، از بین بردن هویت ملی و فرهنگی و کاهش ارزش هنر و فرهنگ می‌شوند. احترام و حفاظت از اماکن فرهنگی در زمان جنگ اهمیت بسیاری دارد تا میراث فرهنگی و تاریخی جوامع حفظ شود.

پی‌نوشت‌ها

۱- هویت یعنی آنچه موجب شناسایی شخص باشد. هویت در معنای اجتماعی آن می‌تواند ساختار، شکل یا قالبی باشد که موجب شناسایی جامعه می‌شود. هویت اسلامی عبارت است از حقیقت جزئی به همراه مؤلفه‌های مسلمانی (پیروی از قرآن و سنت و سیره پیامبر ص)

۲- در پی تأکید مقامات ارشد جمهوری اسلامی ایران مبنی بر گرفتن انتقام از آمریکا در پی به شهادت رساندن سردار سلیمانی، رئیس جمهوری آمریکا در توثیتی مدعی شد که کشورش با تجهیزات نظامی جدید به هرگونه حمله احتمالی ایران پاسخ خواهد داد. ترامپ مدعی شد اگر ایران هر یک از آمریکایی‌ها یا دارایی‌های آن را مورد هدف قرار دهد، ۵۲ نقطه در ایران از جمله مراکز فرهنگی را هدف قرار می‌دهد. این تهدید او با واکنش‌های بسیاری مواجه شد و انتقادهای فراوانی برانگیخت. رئیس‌جمهوری اسلامی ایران در حساب توثیتی خود نوشت: آنهایی که به عدد ۵۲ اشاره می‌کنند بهتر است به عدد ۲۹۰ هم فکر کنند. هیچ‌وقت ملت بزرگ ایران را تهدید نکنید. عدد ۲۹۰، یادآور تعداد مسافران کشته شده در اثر پرتاب موشک آمریکایی به هواپیمای مسافربری ایران ایر ۶۵۵ در تیرماه سال ۱۳۶۷ است. در مجامع بین‌المللی نیز دیده‌بان حقوق بشر اعلام کرد: تهدید علنی دونالد ترامپ رئیس‌جمهوری آمریکا برای حمله به مراکز مهم فرهنگی در ایران در صورتی اجرایی شدن، جنایت جنگی است. همچنین «آندرا پراسو (Andrea Prasow)» قائم‌مقام مدیر دیده‌بان حقوق بشر سازمان ملل گفت: ترامپ باید علناً تهدیدهای خود را علیه دارایی‌های فرهنگی ایران پس بگیرد و به طور شفاف اعلام کند که مجوز یا دستور جنایت جنگی را صادر نمی‌کند. وزارت دفاع آمریکا نیز باید به طور آشکار بر تعهد خود برای پیروی از قوانین جنگی و تبعیت از دستورات نظامی قانونی تأکید کند. خبرنگاران آلمانی، تهدید ترامپ به هدف قرار دادن میراث فرهنگی ایران را با «اقدام وحشیانه طالبان در از بین بردن این بخش‌ها و آثار هنری افغانستان» مقایسه کردند. کریس مورفی سناتور دموکرات آمریکایی در واکنش به تهدید ترامپ در توثیت نوشت: هدف قرار دادن غیرنظامیان و مراکز فرهنگی همان اقدامی است که تروریست‌ها انجام می‌دهند. این یک جنایت جنگی است.

۳- Schindler

۴- gasser

۵- International Committee of the Red Cross (ICRC)

۶- معروف به تفسیر پیکته

۷- سوره مائده آیه ۲۱

۸- سوره صافات آیات ۱۸۱، ۱۲۰، ۱۰۹، ۷۹

۹- مسجد قبا اولین مسجد ساخته شده در جهان اسلام است که در فرصت چند روزه اقامت پیامبر (ص) خارج از شهر مدینه بعد از هجرت از مکه، در قریه ایی به همین نام تأسیس شد.

۱۰- عمر بن الخطاب (متوفی ۲۳ ق)، خلیفه دوم از خلفای نخستین است. وی بنا به وصیت خلیفه اول، به مدت ۱۰ سال (۱۳-۲۳ ق) خلیفه مسلمانان بود. در زمان او، اعراب موفق شدند بخش‌های عظیمی از امپراتوری ساسانی و امپراتوری روم را به تصرف خود درآورند.

۱۱- سعدبن ابی وقاص (از تیره قرشی بنی زهره) از سابقین در اسلام در مکه و از اصحاب نامدار پیامبر اسلام به شمار می‌رود. او در عصر حکومت خلفاء از سرداران قادسیه و نهاوند و یکی از اعضای شورای شش نفره خلافت بود.

۱۲- پس از غزوه احد مسلمانان به دفن شهدای این غزوه پرداختند و به یاد آنان، مقبره‌ای در دامنه کوه احد ایجاد شد که همیشه مورد احترام مسلمانان بوده است و بهترین عزیزان اسلام از مهاجر و انصار در آنجا دفن شده‌اند. حمزه و دو تن از دیگر شهدا در یک قسمت و دیگر شهیدان در فاصله ۲۵ متری آنها مدفون شده‌اند. علاقه و علقه مسلمانان با کوه احد، آن اندازه بود که رسول خدا صلی‌الله علیه و آله فرمود: احد، کوهی است که ما را دوست دارد و ما نیز آن را دوست داریم.

۱۳- به معنای نابودی عامدانه مشخصه‌های فرهنگی خصوصاً زبان و مذهب یک گروه قومی، نژادی و مذهبی با هدف نابودی خود گروه است، بدون اینکه ضرورتاً با نابودی فیزیکی و یا بیولوژیکی آن گروه همراه باشد و مفاهیمی نظیر تغییر فرهنگ و یکسان‌سازی فرهنگی نسل‌کشی فرهنگی محسوب نمی‌شوند.

۱۴- در سال ۲۰۰۲ بزرگترین انجمن کتابخانه‌ها در دنیا، قطعنامه‌ای در مورد نابودی کتابخانه‌ها و منابع فرهنگی فلسطینی در طی حمله اسرائیل به کرانه باختری رود اردن ابراز نگرانی کرد. «نابودی سیستماتیک کتاب‌های چاپ شده به زبان یک گروه و همچنین نابودی آثار دینی و یا ممنوعیت انتشار کتب جدید» از مواردی است که در متن اولیه کنوانسیون نسل‌کشی، نسل‌کشی فرهنگی محسوب شده و مستوجب مجازات کیفری است.

۱۵- ICTY

۱۶- آیه ۴۰ سوره حج: الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبَّنَا اللَّهُ وَ لَوْ لَا دَفَعِ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَوَاتٌ وَ مَسَاجِدٌ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَ لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ - همان‌ها که از خانه‌ها [و شهر] خود، به ناحق رانده شدند، [و گناهی نداشتند] جز اینکه می‌گفتند: «پروردگار ما، خدای یکتاست!» و اگر خداوند بعضی از مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع نکند، دیرها و معابد یهود و نصاری و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شود، ویران می‌گردد و خداوند کسانی را که یاری او کنند [و از آیینش دفاع نمایند] یاری می‌کند؛ خداوند توانا و شکست‌ناپذیر است.

۱۷- آیه ۱۱۴ سوره بقره: وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَ سَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ - کیست ستمکارتر از آن کس که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری کرد و سعی در ویرانی آنها نمود؟! چنین کسانی نمی‌توانند، جز با ترس و وحشت، وارد این [کانون‌های عبادت] شوند. بهره‌ی آنها در دنیا رسوایی است و در آخرت، عذاب عظیم الهی!

۱۸- برای مطالعه بیشتر مستندات تفسیری مفسران شیعه و اهل تسنن راجع به آیات مورد بحث و دیگر آیات مربوطه به اماکن عبادی اثر ارزشمند (حمایت از محیط‌زیست، اموال و اماکن در مخاصمات مسلحانه) از عبدالرضا لطفی، نادر اخگری بناب و محمدرضا فقهی، مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه، تهران، هستی نما، ۱۳۸۸

۱۹- کد لیبر که توسط آبرهام لینکلن رئیس‌جمهور وقت آمریکا درباره جنگ‌های داخلی این کشور تهیه و تدوین شد به صراحت اعلام می‌داشت که جنگ تنها با سلاح پیش برده نمی‌شود و گرسنگی دادن دشمن مسلح و غیرمسلح با هدف تسلیم کردن آن قانونی و مشروع است. این مشروعیت حتی مورد تأیید «دادگاه بین‌المللی نظامی نورمبرگ» نیز قرار گرفت که در پرونده «لیب» اعلام داشت از آنجا که فرمانده نظامیان آلمانی به صورت قانونی منطقه تحت کنترل دشمن را محاصره کرده است تا آنها را مجبور به تسلیم کند، از این رو قطع کردن دسترسی به منابع زیستی مشروع قلمداد می‌شود.

۲۰- Military objectives

۲۱- occupying power

۲۲- Personal property

۲۳- Artwork

۲۴- Roerich Pact

فهرست منابع

کتاب

- ۱- ابن شبه، ابوزید، تاریخ المدینه، تحقیق: فهیم محمد الشتوت، دارالفکر، قم، ۱۴۱۰
- ۲- ابن کثیر، ابوالفداء، البدایه و النهایه، دارالفکر، بیروت، ۱۹۸۶
- ۳- اشراق، محمد کریم، تاریخ و مقررات جنگ در اسلام، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸
- ۴- جمعی از محققان، فرهنگ‌نامه اصول فقه، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹
- ۵- روستائی، علیرضا، نسل‌کشی فرهنگی در نظام حقوق بین‌الملل معاصر، انتشارات جنگل، ۱۳۹۵
- ۶- طبری، ابوجعفر، تاریخ طبری، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، دارالتراث، بیروت، ۱۹۶۷
- ۷- لطفی، عبدالرضا، خاگری بناب، نادر، فقهی، محمدرضا، حمایت از محیط‌زیست، اموال و اماکن در مخاصمات مسلحانه، هستی نما، ۱۳۸۹
- ۸- مغنیه، محمدجواد، تفسیر الکاشف، ج ۱، درالکتب الاسلامیه، ۱۴۲۴ ق
- ۹- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱، درالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴
- ۱۰- نژندی منش، هیبت الله؛ الیاسی قهفرخی، زهرا، حمایت از اموال فرهنگی در مخاصمات مسلحانه، انتشارات خرسندی، ۱۳۸۹

مقالات

- ۱- اردستانی، علیرضا، کامجو، الهه، بررسی وضعیت حقوق بشر در زمان مخاصمات مسلحانه؛ یک ارزیابی نظری، فصلنامه حقوق بشر، شماره ۱، ۱۳۹۷
- ۲- اسلامی، رضا، کاظمی ابدی، علیرضا، مفهوم عرفی مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی در روبه قضایی محاکم بین‌المللی کیفری با تأکید بر آرای دادگاه بین‌المللی کیفری یوگسلاوی سابق، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۷۹، ۱۳۹۵
- ۳- بیگ زاده، ابراهیم، ضرورت حمایت از اموال فرهنگی در حقوق بین‌الملل، مجموعه مقالات همایش حمایت از اموال فرهنگی و تاریخی در حقوق بین‌الملل، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۱
- ۴- جعفری، سید اصغر، اصول ممنوعه نظامی در مخاصمات مسلحانه مبتنی بر سیره نبوی، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، سال هشتم، ۱۳۹۷
- ۵- جعفری، فریدون، حمایت از اموال فرهنگی و تاریخی در پرتو اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی، مجموعه مقالات همایش حمایت از اموال فرهنگی و تاریخی در حقوق بین‌الملل مؤسسه مطالعات پژوهش شهر دانش، ۱۳۹۱
- ۶- حق سرشت، میثم، آرش پور، علیرضا، فلسطین، یونسکو و صیانت از میراث فرهنگی در برابر نابودی از منظر حقوق بین‌الملل، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۹، شماره ۳، ۱۳۹۸
- ۷- فرخی، محمدرضا، نقش تمدنی آثار اسلامی و اماکن مقدس در ایجاد هویت اسلامی، کنگره جهانی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه اسلام، ۱۳۹۳
- ۸- فلک، دیتتر، حقوق بشردوستانه در مخاصمات مسلحانه، ترجمه: سید قاسم زمانی، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۱
- ۹- قاسمی، غلامعلی، حمایت از اماکن عبادی در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال اول، شماره دوم، ۱۳۹۳
- ۱۰- مصفا، نسرین و همکاران، مفهوم تجاوز در حقوق بین‌الملل، مرکز مطالعات عالی بین‌المللی دانشگاه تهران، ۱۳۶۵